

МИЛИЦА ЈОКОВИЋ ПАНТЕЛИЋ

Институт друштвених наука, Београд

mjkovic@idn.org.rs

Антрополошке, етнопсихолошке и карактеролошке студије о корупцији у Србији*

У раду су разматрана виђења и приступи антрополога, етнопсихолога и карактеролога Јована Цвијића и Владимира Дворниковића с почетка, и Бојана Јовановића и Жарка Требјешанина, с краја двадесетог века. Њихова виђења и истраживања узрока, разлога и мотива због којих су становници Србије прихватили коруптивне радње и учествовали у њима значајна су и вредна за савремена истраживања корупције. Према њима, узроци су повезани са тамном страном људске природе, посебно похлепом, на основу које су дошле до изражаја лоше особине у карактерима. Те особине су: притуљеност, скривеност, неповерљивост, подмуклост и неискреност. Разлози су проистекли из неповољних животних околности као што су поробљеност и сиромаштво. Мотив је био повезан са задовољењем потреба и интереса и склоношћу да се не бирају средства да се преживи, односно опстане. Прихватајући корупцију као начин преживљавања, временом је стваран образац коруптивног понашања. Тај образац је дубинске природе и дугог трајања. Он и данас притиска савременике у Србији. Овај образац посебно се појављује у тренуцима темељних промена политичког поретка

* Рад је скраћени и допуњени део текста из докторске дисертације „Утицај традиције на формирање коруптивног обрасца понашања у Србији – антрополошко-културолошки и политиколошки приступ“ одбрањене у септембру 2018. године под менторством проф. др Чедомира Чупића на Факултету политичких наука Универзитета у Београду. Рад је написан у оквиру Програма истраживања Института друштвених наука за 2023. годину који подржава Министарство науке, технолошког развоја и иновација.

и друштвених криза. Циљ рада је да се анализирају истраживања наведених аутора, како би се на основу резултата могли добити обухватнији увиди у порекло, структуру, облике и развој корупције у савременој Србији.

Кључне речи: корупција, превртљивост, уцена, подвала, похлепа

Anthropological, Ethnopsychological and Characterological Studies on Corruption in Serbia

The paper examines the views and approaches of anthropologists, ethnopsychologists and characterologists Jovan Cvijić and Vladimir Dvorniković from the beginning of the 20th century, as well as Bojan Jovanović and Žarko Trebješanin from the end of the 20th century. Their views and research of the causes, reasons and motives why the inhabitants of Serbia have accepted and participated in corruptive activities are significant and valuable for contemporary research of corruption. In their opinion, the causes are related to the dark side of human nature, particularly, greed, due to which bad features in the characters have become pronounced. These features are: subjugation, furtiveness, distrust, treachery and dishonesty. The reasons have derived from unfavourable living circumstances such as slavery and poverty. The motive is related to the fulfilment of needs and interests without choosing means for survival and/or persistence. By accepting corruption as a way of surviving, with the passage of time, a pattern of corruptive behaviour has been created. The pattern is of profound nature and long-lasting. Even today it still pressurizes people in modern Serbia. The pattern particularly emerges at the moments of thorough changes in the political order and social crises. The paper is aimed at analyzing the research by the above-listed authors to use the results as a basis for getting more comprehensive insights into the origin, structure, forms and development of corruption in modern Serbia.

Key words: corruption, turncoat, blackmail, fraud, greed

Да би једна појава била оптимално обухваћена и истражена потребно је укључити више наука и научних дисциплина, приступа и методолошких поступака. Сложене појаве и проблеми најоптималније

се истражују мултидисциплинарним приступом. То се односи и на корупцију. За истраживање корупције потребно је имати увид, не само у историју, право, економију и политикологију, него и у антропологију, етнологију, психологију, културологију и књижевност.¹ Сваки од наведених увида разоткрива неку страну и слој ове појаве, опаке по појединце, групе, друштва и државе. Стога је важно истражити мишљења, описе и ставове о корупцији, наших истакнутих антрополога, етнопсихолога и карактеролога настале на основу чињеница.

Кад је реч о етнопсихологији и карактерологији, Јован Цвијић и Владимир Дворниковић припадају школама и правцима насталим у другој половини 19. века, који су били доминантни у првим деценијама 20. века. У њиховим приступима етнолошким и антрополошким истраживањима, наглашени су појмови *народни карактер* и *меншалишеи народа*. Они су били под великим утицајем етнопсихологије, посебно психологије народа Вилхелма Вунта (Wilhelm Wundt). Из данашње перспективе, после развоја психологије и психоанализе, те злоупотреба етнопсихологије у дискриминативне сврхе, ти појмови су доведени у питање. Психологија и психоанализа баве се појединцима, а не друштвеним групама, односно, *народним карактером* и *меншалишеиом народа*.

У приступу Цвијићу и Дворниковићу у раду су коришћени ставови о психологији појединаца. У раду је примењен функционални приступ. Према савременим схватањима и научном приступу, неодрживи су појмови народног карактера и менталитета народа. Када су у питању психолошки типови којима се бавио Цвијић, у раду је коришћено тумачење које те типове повезује са психичким карактеристикама појединаца.

Карактер чине битна својства појединца. Личност се формира васпитањем, образовањем и социјализацијом. Та три средства представљају у формирању личности спољашње околности које утичу на развој битних својстава појединца. Треба нагласити да постоје промене у личности и промена личности. Промене у личности су пожељне ако произилазе из сазнања и искустава (Ћирић 2016, 204). Те промене не оспоравају и не доводе у питање битна својства, односно карактер личности. Оне карактер још више учвршћују. Промене

¹ О приступима и методолошким поступцима у истраживању корупције погледа-ти докторску дисертацију: „Утицај традиције на формирање коруптивног обрасца понашања у Србији – антрополошко-културолошки и политиколошки приступ“ (Јоковић 2018).

битних својстава код личности значе нестанак те личности. То је нежељно и показује се да код тих људи карактер није био утемељен.

За разлику од карактера, менталитет је психичко стање подложно и жељно мењању. Исход његове промене најчешће су боље и повољније околности за појединца. Обележја традиције, пак, мењају се из генерације у генерацију. То се догађа „током преношења на нову генерацију“ (Berk 2010, 36). Менталитет чине мишљења, уверења, веровања, емоционална стања и понашање неког појединца, али и групе, односно колектива или народа па и целог друштва. „Менталитет у значењу специфичних начина мишљења, навика, реакција и општих обележја темперамента друштвене групе (народа, етничке групе, друштвене групе) подразумева наслеђен и прећутно прихваћен склоп свесних и полусвесних представа, мотива вредности и навика својствених заједници, које се огледају у разним облицима понашања и изражавања, од свакодневних до уметничких дела. У старијој етнолошкој и антрополошкој литератури истицале су се разлике у менталитету раса или народа у склопу колонијалног дискурса, ради легитимисања постојећих друштвених неједнакости“ (Вашић 2017, 187).

Потребно је истаћи да категорије менталитета не поробљавају. Оне у одређеном тренутку преовладавају.

„Менталне категорије дефинишу простор или хоризонт типичан за дато време, 'изражајни оквир', у којем се уобличава држање, при чему у појединостима остаје отворен изванманеварски простор за одступања“ (Dincelbacher 2009, 18). Још је Макс Вебер (Max Weber) показао да је менталитет повезан са социјалним околностима и религијом, као и да је подложен променама. Ако се промене околности у којима живи појединац или народ, мења се и његов менталитет. Вебер је за пример узео живот девојке из сеоског пољског амбијента у којем она живи у неповољним материјалним околностима (Weber 2011, 143). Њеним одласком у немачки град, међутим, мења се окружење у којем је живела и она у новим околностима мења претходни лични менталитет, као и менталитет групе у којој је живела. Вебер је истовремено показао да битна својства везана за карактер појединца могу да остану, с тим што измењене околности у повољнијем и развијенијем социјалном и културном амбијенту могу да створе промене на боље у њеној личности. Лисјен Леви-Брил (Lucien Lévy-Bruhl) упозорава на заблуде настале из става да примитивни људи нису способни за апстрактно, односно дедуктивно мишљење, јер управо ти се људи показују као „проницљиви, разборити, вијешти,

умјешни, чак и оштроумни, када их неки предмет занима, а нарочито, кад се ради о постизавању циља за којим жељно теже“ (Lévy-Bruhl 1998, 18). Овај Брилов закључак потврђује да је менталитет подложен променама. Герц је пак, анализирајући дела Малиновског, Маргарет Мид, Леви-Строса и др. „дошао до закључка о постојању имагинарних модела етнологије који више припадају књижевном, него научном дискурсу. Пјер Бурдије (Pierre Bourdieu) психолошком одређењу менталитета супротставља друштвено-економски појам хабитуса (...), а одређује га као склоп историјски и класно наслеђених спонтаних образаца понашања и деловања на основу којих културе обликују своје представе и праксе“ (Bašić 2017, 188).

Неспорно је да је развој етнопсихологије, најпре у Европи, посебно Немачкој, знатно утицао и на наше научнике. У првом реду, на географа Цвијића и филозофа Дворниковића, а преко њих и на најзначајније етнологе који су утемељивали етнологију као науку на Универзитету у Београду.

На развој етнопсихологије у Европи велики утицај имао је европски романтизам који је подстакao и инспирисао идеју и веру у „народну душу“. Управо је та „народна душа“ била потребна за политичке сврхе, за уједињавање феудалних државица и независних слободних градова у Немачкој и Италији. Тај романтичарски занос „народном душом“, окупио је и повезао Немце у Немачкој и Италијане у Италији. Тако су од малих разједињених територија настале две велике и моћне државе на европском тлу. Становништво дотадашњих државица и градова мобилисано је романтичарским идејама о нацији и снажном националном еуфоријом. Тај романтичарски европски талас захватио је и Балкан, посебно јужнословенске крајеве, али и научнике који су помоћу етнопсихологије решавали националне циљеве, односно „национални задатак“ (Kovačević 2001, 27).

Тако је пренета идеја и схватање „народне душе“ на балкански простор као подстицај за изучавање не само „народне душе“, већ и „народног карактера“ у оквиру новонастале науке етнологије. Продор етнопсихологије у етнологију у Србији одвијао се од њеног настанка, али је највећи замах добио између два светска рата. У проучавању Балканског полуострва, Цвијић је добар део посветио „психичким типовима“. Преко Цвијића, „психички типови“ постају центар етнопсихолошког истраживања Балканског полуострва. Цвијића као научника карактерисао је интердисциплинарни приступ појавама, што је касније развијено у оквиру изучавања друштвених појава и проблема (Radojičić & Bašić 2022, 75). И поред оправданих критика

којима су његов приступ етнопсихологији подвргли савремени етнологи, психолози, културолози и психоаналитичари, неспорна је његова „студиозност, иновативност, ентузијазам и посвећеност“, као и „отвореност и повезивање са међународним научним институцијама“ како истиче Драгана Радојичић (Radojičić 2021, 209). Ваљану критичку валоризацију Цвијићевог приступа психолошким типовима и етнопсихологији дала је Ивана Башић. Она је, анализирајући приступе савремених етнолога, посебно Марка Пишева, Ивана Ковачевића, Милоша Миленковића и Младене Прелић, и преиспитујући њихове замерке Цвијићу, закључила да су временом Цвијићу ранији критичари доделили улогу троструког симбола² (Bašić 2016, 678).

Цвијићево проучавање „психичких типова“ Балканског полуострва, посебно психички профил Динараца утицаће и на Дворниковића. На основу проучавања Цвијићевих „психичких типова“, он је истраживао карактер југословенских народа, односно „карактер народа“ који је, према њему, наследан и неупитан. Дворниковићев подухват касније је критикован, на основу тврдњи да су резултати његових истраживања у националној еуфорији подложни политичкој злоупотреби. Такође, тешко је научно доказати „карактер народа“. Неспорно је ипак да Дворниковићева истраживања о облицима социјалног живота, као и етничког карактера, „представљају, у нашим оквирима, претече социјалне психологије и социологије морала“ (Ковачевић 2001, 36). Кад је у питању карактер, који је, између осталог, бојио и народну традицију, изузетно су значајна истраживања Владимира Дворниковића и Јована Цвијића. Дворниковић је описао карактерне особине у нашим крајевима, ослањајући се на Цвијићева теренска истраживања. Владимир Дворниковић је у обимном делу *Карактѐролоија Југословена* показао на чему се све заснива карактер и како се утемељује у људске животе. Карактер је нешто што дубински улази у личност и урезане карактерне особине прате појединца до краја живота. Од тога које се особине уграђају у личност зависи и карактер те личности. Још је старогрчки филозоф Хераклит истицао да је карактер, (нарав) „човеку његова судбина“ (Heraklit 1979, 20). Слично Хераклиту, и Шекспир је изрекао: „Покаткад себи удес кује човек

² Тако је Цвијић „за марксистички оријентисане интелектуалце после Другог светског рата био симбол монархистичке и буржоаске српске науке; за националистички оријентисане интелектуалце из разних крајева, постао је симбол југословенске идеје и/или великосрпских претензија; коначно, за генерацију интелектуалаца стасалу после ратова на простору бивше СФРЈ, постао је симбол традиционалистички оријентисане етнологије и српског национализма“ (Bašić 2016, 678).

сам: до наших звезда, Бруте, нема кривице, но до нас самих што смо олош кукаван“ (Heraklit 2001, 30). Дворниковић је показао карактерне особине и како се оне практично манифестују у понашању људи у конкретним свакодневним ситуацијама и изазовима.

Када се истражује утицај традиције на корупцију значајне су студије које су се бавиле антрополошким, етнопсихолошким и карактеролошким обележјима људи у различитим појасевима и регионима Србије. Једно од најзначајнијих истраживања Балканског полуострва обавио је Јован Цвијић почетком 20. века, при чему су најбитнији делови истраживања који се односе на културне појасеве. У оквиру културних појасева распознају се обрасци културе, али и обрасци живота који су доминирали у посебним издвојеним целинама. Такође, у том истраживању се показују и прожимања, односно утицај и културних и животних образаца на ове посебне делове.

У оквиру овог истраживања за Србију су посебно значајна три културна појаса или културна круга формирана на Балкану: ромејско-аромунски (цинцарски), или византијско-аромунски (цинцарски), затим патријархални и средњоевропски (Свијић 1991, 115–126). Посебан културни круг који је остао недодирнут утицајима наведена три, односно са врло малим утицајем наведених кругова, јесте турски културни круг, односно отомански. Тај круг је више прожимао ова три круга него што су они могли да утичу на њега. За истраживање негативних појава, међутим, турски културни круг је изузетно значајан. Отоманска империја која је покорила балканске земље изазвала је код њених становника негативне појаве као својерстан отпор. Међу тим негативним појавама је и корупција, односно коруптивно понашање.

Србију су прожимала у почетку два културна круга – византијско-аромунски (цинцарски) и патријархални. Од 19. века на Србију снажније утиче и средњоевропски културни круг. Византијско-аромунски (цинцарски) круг обухватао је северне делове Грчке, посебно грчку Македонију, територију садашње Северне Македоније, јужне делове Албаније и дубоко је залазио у Србију долином Мораве. Главни носиоци те културе су Грци и Аромунци (Цинцари). Њихов утицај ишао је посебно преко делатности којима су се бавили, трговине, занатства, превоза и угоститељства. Језиком тог времена казано – то су били трговци, занатлије, кириције и механције. Они су утицали на то да се у Србији подигну прве вароши, односно чаршије, и да се успостави варошки, чаршијски дух живота и рада. Наметнули су и грчки језик у вођењу трговачких књига. Њихов утицај био је велики на све

врсте јавних послова. Формирањем првих варошица успостављени су темељи за формирање градова (Свијић 1991, 117).

У оквиру овог круга велики утицај имао је патријархални културни круг који је захватао комплетну Србију, па чак ишао и према северној Бугарској. У северним деловима Србије на овај патријархални круг, поред византијско-цинцарског, имао је утицаја и средњо-европски. Према Цвијићу, становништво које је претежно било под утицајем патријархалног круга физички је снажно. Порекло тог становништва је планинско, посебно динарско-планинског појаса, а у оквиру њега црногорских и источнохерцеговачких брда, као и сјеничке области. Карактеришу их и неке духовне и душевне особине попут чврстог морала, ритерске отмености, дубоког осећаја за заједницу и заједнички живот. Спремни су на жртву, посебно да жртвују сопствени живот (Свијић 1991, 123).

У додиру византијско-аромунског и партијархалног културног круга, постепено је слабио патријархални у односу на византијско-аромунски (цинцарски) (Свијић 1991, 123). Византијско-аромунски (цинцарски) уносио је у обрасце културе цивилизацијске новине, односно средства која су отварала модернизацију, тако да су традиционални облици патријархалног живота временом слабили и прилагођавали се новим околностима. Кад год је организација живота на подручју Србије довођена у питање, традиција у облику сећања из прошлости поново је оживљавана и прилагођавана за разне употребе. То се посебно догађало са обрасцима који су настали као негативни јер су омогућавали на брз и кратак рок решавање неких проблема, иако су на дуги рок много тога губили. Ова два културна круга, која су се један у други утапали и у којима је византијско-аромунски (цинцарски) био виталнији и отпорнији, трпела су велики утицај турског круга, тачније оног дела који је везан за отоманску империјалну политику (Свијић 1991, 119–120).

Јован Цвијић је нашао да су се према овим културним круговима развили психички типови: *динарски*, *централни*, *источнобалкански* и *панонски* (Свијић 1991, 336). За истраживање коруптивних образаца најзначајнији је централни тип у којем се најдуже задржала негативна традиција, па и оно што јој припада, а то је корупција.

Централни тип када су у питању психичке особине у темељу је био везан за византијску културу и цивилизацију, али је вековима под турском владавином попримио неке особине произишле из ропства, односно дугог покоровања. Једна од тих особина повезана је с потиштеношћу, осећајем да припадају нижој класи, или како су их

Турци називали – раја. Тај рајински живот био је наметнут, али се временом претворио у образац свакодневног живота (Свијић 1991, 408). Показало се и када су се ослободили од Турака да је рајински менталитет и образац још дуго притискао генерације њихових потомака. Цвијић наглашава да рајинске особине нису само карактеристичне за централни тип; њима је једним делом био обухваћен и динарски психички тип. Те особине, међутим, најјаче и најдубље су дошле до изражаја у централном типу.

Цвијић описује људе рајинских особина као притуљене, скривене, неповерљиве и подмукле. Они су се навикавали „на претварање и на подлост, јер им то помаже да могу живети и да се сачувају од насиља“ (Свијић 1991, 409). Те особине училе су их да се навикавају на поткрадање својих господара, али су их наводиле и на искушења да чине преваре. Тај облик преваре дуго опстаје, може се рећи све до наших дана. У почетку превара се односила на силнике и насилнике, а касније, када су се ослободили ропства, на власт која је њихова, али коју су они и даље доживљавали као господара који их тлачи. Наравно, прилог практиковању ових особина произилази из понашања људи на власти који су преузели ону другу одлику, а то је господарење над другим животима. Многи од њих себе пројектују из тог рајинског периода као оне који су сада од раје постали господари. То су навике и обрасци који кад се угнезде дуго трају и тешко излазе из човекове психе, посебно ако му доносе корист.

Морална мимикрија развила је код људи и осећања као што су завист, мржња и пакост (Ћипрић 2002, 69). Иако су ова лоша осећања производ сурове владавине завојевача, она су наставила да живе и када је та владавина нестала. Према Цвијићу, због патње и насиља који су пратили њихов живот, тешко је сагледати „њихова права унутрашња осећања“ (Свијић 1991, 412). Он сматра да је неспорно да су се они навикли да подносе разне проблеме с којима су суочени, да се често не одупиру злу које их погађа и да „изгледају немарни, равнодушни и неосетљиви према злу које их сналази“ (Свијић 1991, 412). Цвијић указује да је њихова воља оријентисана превасходно према личном интересу. То их чини прилагодљивим и спремним на разне заокрете. Они се лако прилагођавају практичним стварима и поседују неке реалистичке црте када је у питању опстанак, прилагођавање и усавршавање. Све навике које су стекли током свог тешког и насилничког живота лако практикују у ситуацијама које траже покоравање, али и спремност да прихвате новине, увек гледајући да извуку личну корист.

Терет тешких животних околности у време ропства под Отоманском империјом узрок је честих раздобља моралног пострнућа, како појединаца тако и група, односно психичких типова и њихових варијететета. Ако се, међутим, има у виду оно што је Јован Цвијић писао о моралној мимикрији, произилази да ова морална пострнућа, као и одсуство осуде корупције, управо проистиче из ропских образаца дугог трајања. Ово показује да се ти обрасци у неповољним околностима лако и брзо обнављају и захватају огромне масе. То је разлог због чега је неосетљивост на корупцију у било којем тренутку или периоду врло опасна. Коруптивни образац нестајаће тек када (ако) буде развијена свест и наступи психолошко стање у којем се било који облик и било који случај корупције одмах подвргава осуди и казни. То је једини начин да се појединци, али и групе, ментално ослободе корупције, односно да корупцију потпуно потисну из свести као један од облика и начина да задовољавају и остварују своје потребе и интересе.

Разматрајући тамну страну људске природе, значајни српски антрополози, етнопсихолози и карактеролози показали су својим истраживањима да су последице које произилазе из корупције и криминала повезане са негативним појавама које угрожавају нормалност људског живота. Истраживања карактера, менталитета, архетипова, као и социјалног и политичког миљеа, осветљавају тло на којем су израстале и развијале се те патолошке, деструктивне појаве.

За истраживање утицаја традиције на формирање коруптивног обрасца значајна су истраживања филозофа, антрополога и карактеролога Владимира Дворниковића. Бавећи се карактерологијом, он је пошао од става да изучавање карактера подразумева не само психолошко већ и вредносно становиште. Он се негативно односио према ономе што се често означава као чиста карактерологија која се само бавила психолошком дијагнозом карактера. Још значајније за Дворниковића јесте став да је морални карактер најбитнији и за појединца и за групу, односно народ. Морални карактер припада најужем схватању карактера, али је по значају и вредности најбитнији за целокупни човеков карактер. Управо „у њему се пресецају координате читаве личности, од најдубљег и несвесног склопа нагона па све до пуног и свесног *хоћу* или *нећу*. Морални карактер представља динамички центар личности којим човек полази из себе и ступа у однос са другим људима око себе“ (Dvorniković 1990, 754). Према Владимиру Дворниковићу, нагон, ћуд, темперамент, социјалне прилике, као и заједничке животне ситуације у дугом ис-

торијском трајању, доводе до формирања „стила моралног живота“ (Dvorniković 1990, 755).

Иако је Владимир Дворниковић изрекао велики број похвала на рачун моралне стране људи из наших крајева, он је указао и на лоше стране које су се периодично појављивале. Према њему, рђаве стране нису трајно нестајале већ су се у одређеним, посебно неповољним околностима, изнова појављивале. То говори о томе да, када се неке појаве формирају и урежу у карактере људи, оне лако не нестају. Дворниковић као добар пример наводи мемоаре проте Матеје Ненадовића, који као савременик формирања нове српске државе, односно устанка Срба 1804. године, описује и неке лоше особине – моралне сенке устаника, како их Дворниковић назива (Dvorniković 1990, 756). Ненадовић описује да су при крају устанка испољена и нека недолична понашања, посебно оберкнезова и војвода, конкретно подмитљивост, односно корумпираност, као и спремност на подвале и претежирања.

Дворниковић наводи и да је Цвијић сматрао да у карактеру српске грађанске класе преовладава користољубље. Он је сматрао да ову класу то стално прати и да та особина не зависи од периода (Dvorniković 1990, 757). Сви ови примери показују како те зле појаве опстају, преживљавају и у будућности захватају долазеће генерације.

Владимир Дворниковић истиче да је нешто слично у 20. веку запазио и велики правник и социолог Ђорђе Тасић, који је истакао да је српски народ мали и да је због тога често током историје плаћао високу цену када су у питању моћнији и већи од њега. Та чињеница, „да смо били мали, крвљу, нервима, душом чак и карактером“, много је погађала српски народ и због ње је плаћан велики цех претходних векова и деценија (Dvorniković 1990, 762). Та несрећна историјска околност оставила је трагове за које временом треба налазити начине да их се ослободимо. То се може само разумним, рационалним и разборитим деловањем.

Дворниковић се, у склопу проучавања облика живота и етничких карактеристика бавио и темом корупције. Корупција показује у каквом су стању психологија и морал појединаца, али указује и на обрасце коруптивних радњи који настају током времена.

Разматрајући људску природу, Дворниковић полази од става да њу карактеришу два основна чиниоца, биос и етос. Биос припада дубљем корену људске природе, то је човекова биологија, односно животињско у њему које потврђује, јача и задовољава ја. То је оно што утиче на закидање и опструисање другог, често и његово уништење.

Другим речима, из егоизма проистичу тамне стране личности на којима се заснива рушилачки однос према другима, а у заједничком животу урушавају заједницу. Нагонско и его управо утичу и на настанак корупције и њен развој. У другом делу човековог бића смештен је етос који се културом развија и афирмише. Етос подразумева потискивање ида, односно нагона, али и ега који није контролисан. Етос утиче на одрицање у корист ближњих, других, колектива и целог друштва. Према Дворниковићу, етос је у односу на биос антитеза живота, али и „синтеза у идеалу“. Дворниковић сматра да биос и етос у човековом животу нису, сем на аналитички начин, потпуно супротни и неспојиви. Он, управо, истиче да „стварни живот човечји одвија се на резултанти и компромису ових двеју неизмирених супротних сила“ (Dvorniković 1990, 763).

Из ових Дворниковићевих констатација може се закључити да код појединаца, група или народа код којих биос постаје доминантан, доминирају и лоша осећања, односно егоистичко и рушилачко према свему што је човеку другачије. Супротно, тамо где је доминантан етос у човековом животу, доминира култура, самим тим и боље стране човековог живота. У тим бољим странама показује се да етос доминира и управља биосом, односно контролише биос, омогућавајући му да се испољава само у мери у којој етос неће бити доведен у питање. То је и однос према појавама које разарају појединце и друштва, у нашем случају према корупцији. Где год је доминантан етос, ту су смањене могућности развоја корупције. Где год доминира биос могућности за развој корупције су велике.

Владимир Дворниковић напомиње да етос, када се утемељи и практикује код појединаца и у заједници, подстиче људе на добра дела, односно развија код њих алтруизам. Оног момента, међутим, када настаје промена у структури заједнице и када заједницу погађају спољашње негативне новине, етос нагло почиње да слаби. То је и почетак дестабилизације и појединаца и колективитета. У живот улазе новине које праве поремећаје најпре на вредносном, односно моралном плану. Дворниковић наводи пример сељака и сељачких заједница у којима је морал имао значајну улогу и ту заједницу одржавао са најбољим врлинама и поукама. Према њему, тај сељачки морал је чврст и здрав када се пореди с моралом првих градских заједница. У тим временима истицане су крилатице: „Сељачко поштење и варошка поквареност“ или „Исконска честитост народа и морална трулост интелигенције“ (Dvorniković 1990, 778). Према Дворниковићу, ово схватање долазило је до изражаја у истраживањима Цвијића,

Дробњаковића, Томића, Миладиновића и Недељковића (Dvorniković 1990, 780).

Новине је српски сељак прихватао механички и као нешто што унапређује његов привредни живот, али не као психичку и моралну промену у себи. Он је у промене и модернизацију уносио и даље свој стари етос и морал. Унутрашње промене које је требало да уследе доживљавао је као нешто непријатељско. Модернистички удар који погађа српског патријархалног сељака уноси неке нове, посебно негативне обичаје. Између осталог, и потпуно другачији однос према крађи у неким крајевима Србије, нарочито јужним. Крађа се више не презире и проналазе се чак и начини како да се она окарактерисе као нешто што није лоше и погрешно. Дворниковић наводи једну од тих формула: „Човек ‘воли себи’ и шта му можеш!“ (Dvorniković 1990, 785). Крађа, отимање имовине и померање међе постаје нешто свакодневно и уобичајено. То је најчешће проистицало из хајдучке прошлости српског народа. Хајдуци и ускоци појавили су се у једном периоду отоманске владавине када су грамзиви локални турски управитељи повећавали намете.

Један број сељака то није могао да издржи јер су падали не само у беду него им је доведено у питање и само преживљавање. То је неке од њих напосто приморало да се одметну и отпочну да Турцима постављају заседе на путевима и да им отимају новац и друге драгоцености. Тако су почетком 17. века настали хајдуци који су деловали на територијама под отоманском контролом. За разлику од њих, ускоцима су названи Срби који су из пограничних подручја Аустрије и Млетачке републике ускасали преко границе у Отоманску империју, али су се сукобљавали и с Млечанима током целог 16. и почетком 17. века. Хајдуци и ускоци имали су у српском народу ореол хероја и праведних осветника и народ их је доживљавао као заштитнике (Dvorniković 1990, 548–553). Када је Србија ослобођена од Отоманске империје, међутим, тај образац јунаштва и херојства попримио је негативне карактеристике. У новим околностима хајдуци су се преобразили у опаке пљачкаше и разбојнике. Они постају криминалци и намећу криминалан начин живота. При томе је посебно постало опасно то што су хајдучију после ослобођења од Турака многи прихватили и оправдавали.

Када се раширила хајдучија у ослобођеној Србији настао је посебан уцењивачки образац заснован на томе што су хајдуци, да их власт не би ухватила, били принуђени да међу сељацима имају јатаке. У таквим околностима, јатаци су захтевали поделу плена, поје-

дини и више од деобе на равне части. Уцењивачки образац, тада настао, продужен је до наших дана. Само је измењена терминилогија па се одметнути од закона сада називају криминалцима, а јатаци – сарадницима. Управо на корупцију се лако примењује уцењивачки образац, јер сви који учествују у корупцији временом постају једни од других зависни и та зависност иде до уцењивања.

Патријархални начин живота, посебно одрастање у њему, као и формирање темељних карактерних особина, прати појединца и када изађе из патријархалне заједнице, јер је ментално заробљен њиме. И у околностима у којима не доминира патријархални образац, човек таквог васпитања наставља да се по њему понаша. Владимир Дворниковић се позива на етнолога Јована Ердељановића који описује патријархалног човека у окружењу у којем не доминира патријархални начин живота. Он сматра да је блискост из патријархалне заједнице лепа и добра црта, али да у новим условима поприма нешто што може да има лоше последице за друштво. Тако форсирање рођака, браственика и племеника у државној организацији може да заврши као велика злоупотреба. Логика државне организације не тражи рођачку блискост већ квалификоване и компетентне.

Према племенској логици, човек који је успео у друштву треба увек, ако хоће да буде добар и да га племеници хвале, да на места у држави запошљава блиске. Чак се сматра да је света дужност увек помагати, бранити и протезирати свог рођака или племеника. Протекција се у патријархалним околностима подразумева и хвали. У неким крајевима за неке послове, посебно државне, незамисливо је да се постављају људи који нису блиски. Дворниковић наводи да људи измештени из својих места, при сусретима у новом боравишту са земљаком кога нису познавали, питају један другог одакле је. То упућује на једну врсту племенске солидарности, али може да има и негативне последице по државни живот. Непотизам је једна од препрека која може, када су у питању положаји, да буде веома опасна (Dvorniković 1990, 799). У српској историји судар патријархалног и модерног је не само видљив него је и дубоко супротстављен. Из тог разлога је прелаз из патријархалног у модерни начин живота спор и дуг процес.

Дворниковић се у опису грађанина ослања на запажања Цвијића који је сматрао да такав грађанин не бира средства, односно да нема средстава која му нису допуштена када је у питању било која врста добити. Цвијић сматра да би се могло рећи да такви грађани „готово претпостављају неправилне и скривене начине и путеве“ (Dvorniković

1990, 806). Они често показују двострук однос према згртању богатства. У њиховим кућама на везовима су обично истакнуте побожне поруке о скромности, милосрђу и поштењу „али их то не спречава да немилосрдно експлоатишу свога ближњег, нарочито сељака. Осећање дужности, одговорности и солидарности уопште је слабо развијено. Под утицајем јаке жеље за зарадом, не бирају средства. Отуда крајња себичност која отежава сваки рад за целину“ (Dvorniković 1990, 806).

Колико се размахала безобзирност у стицању богатства показује и то што јавност, и када дозна за послове с криминалцима, понекад то уопште не жигосе и не покушава да заустави. Ту влада логика да са сваким треба пословати, независно да ли је добар или лош – ако то доноси зараду. Дворниковић сматра да после тешких криза такво схватање постоји код свих народа, али да је код нас попримило црте пркоса и бестидне отворености. Напросто је избрисана граница између легалности и нелегалности, између добра и зла. Другим речима, у процесу зарађивања све је допуштено.

Дворниковић истиче још једну амбивалентну страну наших људи: спремност да поштују моралног човека, али само вербално. Дубоко у себи, међутим, они ће се увек приклонити положајној вредности, односно ономе што из коришћења положаја даје резултат материјалне природе, односно добит. Тако многи примери показују да се људи брзо клањају материјално успешнима, а потпуно забораве оне који се у души и практичном деловању држе вредности, посебно моралних.

Једно од лоших осећања о којем пише Владимир Дворниковић јесте завист која наше људе често мотивише да крену оним странама које су извор великих проблема у које се може упасти. Завист, посебно ако је производ нечијег успеха или материјалног богатства, може покренути не само незаконитости већ и корупцију, нарочито када доноси корист. Он наводи пример универзитетског професора који је из зависти рекао: „Мука је то видети другога срећна и задовољна... када ја нисам срећан, не мора и не сме то бити ни други“ (Dvorniković 1990, 822).

Оно што је Дворниковић анализирао јесте психолошки и етолошки приступ подвалама, преварама и лажима. Артур Шопенхауер (*Arthur Schopenhauer*) је писао да је превара „душа социјалног живота“ (Dvorniković 1990, 824). Дворниковић сматра да је подвала већ уграђена у биологију и екологију. Даје пример сома: „Сом, скривен у глибу, покреће своје брчиће тако да мале и неискусне рибе ‘мисле’ да су црвићи и тако падају као жртве овог грабежљивог ‘подвалације’“ (Dvorniković 1990, 824). На основу тога и код човека је формиран об-

разац прихватања подвале. Тако се, на пример, каже: „Сав свет подваљује. И мени подваљују, па што не би и ја другом!“ (Dvorniković 1990, 825). Психолошка спремност на подвалу показује да су људи склони свим подвалама, па и коруптивним. Колико је подвала захватила наш народ Дворниковић показује примером родитеља који су понекад, хвалећи своју децу гостима, у стању да и овако искажу дивљење: „Да знате како већ уме да подвали!“ (Dvorniković 1990, 825). Ово хвалисање подвалом, као неком врстом моћи и сналажљивости, лако се преноси са генерације на генерацију.

Подвала се често доживљава и посматра као својеврсна уносна мудрост. Дворниковић сматра да се подвала у одређеним друштвеним круговима прихвата као „нека врста практичне религије живота, кључ успеха у стварном животу, предмет култа и дивљења“ (Dvorniković 1990, 826). Неспорно је тачна констатација која се показује и у савременим околностима да „у средини где се подвала сматра рецептом животне мудрости и најуспешнијим путем до свих могућих успеха, накупља се лако *humus* и за изразити, каткад необично дрски и рафиновани криминал преваре, малверзације и свих могућих злоупотреба туђег поверења“ (Dvorniković 1990, 826).

Дворниковић наглашава да наши људи поседују морална осећања и спремни су на морална просуђивања. Оно што је њихов недостатак, међутим, јесте доследност када је у питању морално деловање. Они би се могли означити као хомо дуплекси: спремни су да искажу вербално много тога што припада моралном расуђивању и принципима, али најчешће нису у стању да то примене у конкретним ситуацијама. Њих више воде емоције и логика срца него разум и воља потребна да га реализује. Тај морални расцеп често је подложен утицајима, посебно оним који изазивају негативне појаве као што су преваре, злоупотребе, подвале, као и незаконите и коруптивне радње. Дворниковић показује пример моралне осетљивости која остаје само на нивоу вербалног – анкету у којој је постављено питање: „Како да се стане на пут корупцији и уопште неморалу у јавном животу“ (Dvorniković 1990, 813). Одговори на то питање показали су престогу моралну осетљивост. Тако је чак предлагано формирање посебних преких судова који би по хитном поступку осуђивали оне који се баве корупцијом, а једна од предложених казни било је јавно вешање на тргу. У једном одговору наведено је да се корупција може зауставити само ако би представници извршне власти, односно министри, обављали функцију без новчане надокнаде (Dvorniković 1990, 813–814). За разлику од анкете, никада није било снаге да се у складу с

тим практично делује. Другим речима, морална осетљивост више припада тренутној ерупцији и незадовољству негативним појавама него спремношћу да се озбиљно покрене борба против њих. Наши људи, када су у питању опасне појаве, остају негде на пола пута.

Етнолог Бојан Јовановић, подстакнут разматрањима Слободана Јовановића о обрасцу културе и културном обрасцу, оценио је да је код нас остао „доминантан антрополошки образац културе под чијим је окриљем индивидуализам стекао свој легитимитет а његови негативни аспекти својеврстан модел социјалног понашања“ (Јовановић 2002, 71). Тај негативни индивидуализам у првом реду карактерише појачани егоизам који се испољава у незаситости и грамзивости. Јовановић се позива и на Дворниковићева истраживања друштвених типова који је посебно издвојио посебно два типа: људе пауке и људе каријеристе (Dvorniković 1995, 146–152). Управо код ова два типа грамзивост, односно похлепа, добија неограничене размере. Они су носиоци и свих негативних појава, укључујући корумпирање.

У књизи *Антропологија зла* Бојан Јовановић истиче да се савремени човек у условима увећаних могућности самоостварења суочава с великом „сопственом егзистенцијалном несигурношћу“ (Јовановић 2016, 70). Пред њим су велика искушења, али и изазови и наговори цивилизацијских новина, посебно изузетно експлозивног техничко-технолошког продора. Једно од тих савремених зала које рачуна на искушења и наговоре јесте корупција. Она се сада као преобучени ђаво показује људима, искушава их тако да многи од њих прихватају и искушење и наговор. Другим речима, корупција има свој извор и у антрополошким човековим димензијама. Из тих разлога корупцију савремени људи лако прихватају и њоме се служе. Она им пружа илузију да ће на лак начин стећи материјално благостање и осигурати свој опстанак. Корупција има дубоке корене у могућностима човекове природе и то је разлог зашто се она прихвата и због чега се од ње људи тешко одвајају.

Савремену Србију су посебно зле појаве погодиле у тренуцима промене система. Према Јовановићу, у том процесу избила је културна криза коју карактерише повећана толеранција „на некултуру и навикавање на ниске стандарде привређивања, образовања, васпитања, здравствених услова, књижевног и уметничког стваралаштва“ (Јовановић 2016, 155). Он сматра да је узрок управо „корупција у свим битним областима живота колектива: полицији, правосуђу, привреди, медијима, а њена раширеност показатељ је болести и поварености друштва. У таквим околностима губе значај вредности

које би могле помоћи опоравку заједнице, његовом излечењу и напредовању, а добијају важност сналажљивост, неморалност, површност, примитивност, лицемерје“ (Jovanović 2016, 155).

Све ово показује колико криза утиче на пад културе и вредности, односно на јачање некултурних појава и односа, као и на нарушавање вредности. Најосетљивији подсистем вредносног система на снижавање и уништавање вредности јесте образовни (Ћипић 2016, 73). То је показало формирање приватних образовних институција, изван утицаја државних културно-образовних институција које су одржавале високе стандарде и на тај начин учвршћивале вредности и висок културни ниво у друштву. Супротно, под утицајем једног система на други створене су приватне образовне институције које урушавају високе професионалне стандарде и снижавају не само ниво знања него и уградњу вредности. Под снажним утицајем материјалних интереса, оне омогућавају да се слабашним, понекад и никаквим образовним садржајима, добијају дипломе и звања. Последица тога је снижавања културног и образовног нивоа као и подстицање негативних појава које почињу да доминирају друштвом, поготово негативне селекције која урушава друштвени живот.

Полуписмени, полуинтелигентни и полуинтелектуалци освајају и заузимају државне институције и уносе у њих нове негативне критеријуме (Jovanović 1991, 571–572). Видљиви део тог процеса су афере у оквиру образовног система које никада не добијају судски епилог. То показује да су негативне појаве продрле у правосудне институције, посебно у суд који постаје немоћан да санкционише такве афере, а често показује да је можда разлог томе и корупција. Управо афере без судског епилога показују корумпираност правосуђа које код људи ствара осећај правне несигурности и одвраћа их да потраже правду како би се одбранили и заштитили од узурпатора који насрћу на њихове животе тако што их по различитим основама обезвређују. Према Бојану Јовановићу „култура са негативним вредносним предзнаком... као некултура, због економске, политичке моћи, постаје друштвено легитимна“ (Jovanović 2016, 157).

Карактери, односно доминантне карактерне црте, узрок су понашања и активности људи у спољашњем свету. Ако су карактерне црте негативне, онда је такво и понашање појединаца. Истражујући психолошке мотиве и промене уверења, Жарко Требјешанин је закључио да су у прошлости Србије формирана три типа: властелински, рајински и бунтовнички. Карактеристично за властелински тип јесте да су они своје поступке потпуно прилагођавали личној добити

или интересу иза којих је стајала њихова себичност и похлепа. Код рајинског типа мотив је преживљавање, али и страх, немоћ и кукавичлук. За бунтовнички тип мотив је освета проистекла из велике сујете и честољубља (Trebješanin 1996, 1410). Све је то утицало на формирање превртљивих карактера спремних на промену својих уверења (Trebješanin 1995, 106). Када се ови типови појаве и постану узор и за друге, они дуго трају. И када се услови промене, односно када престане ропство и успостави се слобода, њихова карактерна психологија тешко се мења. Према Требјешанину, најбољи опис рајинског типа дао је Иво Андрић у књизи *Знакови њорег њуша*: „Њихови стари вековима су робовали или су сами владали над људима и држали их у потчињености. То их је научило да се другима обраћају или понизно и удворички, кад говоре са вишим и моћнијим, или грубо и надмено, кад имају посла са нижим и слабијим од себе. А њихови потомци, ево, вуку још и сада за собом те маске предака, иако за њих већ одавно нема разлога ни оправдања“ (Trebješanin 1996, 1412).

Значајно је да у Цвијићевим истраживачким забелешкама корупција није романтизована и што није скривана склоност људи са српског говорног подручја да се служе негативним и опасним појавама и средствима. То је оно што разоткрива различите стране корупције као зле појаве. Зато је у савременом истраживању корупције важно имати у виду и Цвијићеву грађу о корупцији и виђења појединаца о њој. Цвијићеве констатације не смеју се уопштавати и на основу тога закључивати већ га треба функционално користити. У раду је управо примењен функционални приступ када су у питању етнолошке и антрополошке констатације Цвијића и Дворниковића.

Наши антрополози, етнопсихолози и карактеролози описали су како нељудски начини живота утичу да нижи критеријуми побеђују више и снижавају квалитет људског живота, често гурајући људе у један облик органског начина живљења. То изазива осећај стања равнодушности, као и немоћи. Тада продиру сећања из ропске прошлости о задовољавању потреба и интереса. Лукавства, преваре и поткупљивања постају начини на које људи остварују своје потребе, али и успостављају образац живљења који се постепено представља као нормалност.

При томе је најгоре што су трагичне животне околности у прошлости учиниле да продор егоистичних интереса, поглед окренут на себе и у себе, равнодушност према другима и спољашњем свету, постану црте и начини живота појединаца. Починити зло, ако оно доноси ко-

рист, за овог егоистичког типа је добро. Тако се склапа пакт између добра и зла, односно компромис који све компромитује (Ћипић 2010, 209). На тај начин зло овладава стварношћу и према њему људи постају равнодушни, а равнодушност се често тумачи као нешто прихватљиво. Равнодушност не пружа отпор и на тај начин омогућава да се код неких зло сматра прихватљивим. Зло се увек чини на нечији рачун и због тога оно оставља опасне последице. Прихватање зла у облику користи је својеврсна патологија која не само што тренутно погађа него и на дужи рок уништава друштво. Са психолошког и антрополошког гледишта, корупција је зло јер то зло све људско, односно оно што припада човеку као културном бићу, уништава. Када се корупција прихвати као начин преживљавања и нормалност у понашању временом се ствара коруптивни образац живљења. Тај образац је дубинске природе и дугог трајања. Нажалост, показало се да је и данас тај образац присутан код савременика у Србији. Он је узрокован једним делом као негативно колективно сећање из прошлости. Разлог да се савременици са њим послуже произилази из сиромаштва и друштвених и политичких криза. Управо, узроци и разлози су окидачи за мотиве који подстичу спремност савременика за коруптивна понашања.

Политичке и друштвене кризе изазивају социјалне проблеме, као и вредносно и морално урушавање и пропадање појединаца и друштава. Преовладавање неморалности и аморалности у политичким елитама временом захвата власт, институције државе и на крају комплетно друштво. Појава која то најбоље показује јесте корупција, односно њена раширеност која завршава у аномiji институција и формирању опасног обрасца у којем грађани, да би преживели, прихватају корупцију као нормалност.

У истраживању савремене корупције у Србији запажања наших етнолога и антрополога само су један сегмент те сложене и жилаве појаве када она продре у државу и друштво. Њихова запажања треба имати у виду зато што они који учествују у коруптивним радњама траже разне разлоге и рационализације, па и оне из искуства прошлих генерација. Та њихова потрага и потврда о прихватљивости корупције више је њихово унутрашње психолошко објашњење које појединца пред нерешивим животним проблемима упућује да прихвати учешће у коруптивној радњи. Неспорно, много тежи проблеми када је у питању стање савремене корупције произилазе из нефункционисања система и институција које треба да прате и сведу ову појаву у подношљив оквир који не може да поремети нормално функционисање друштва и државе у Србији.

Литература

- Bašić, S. Ivana. 2016. „Jovan Cvijić's psychological characteristics of Southern Slavs and 'ethnopsychology in Serbia'“. In *150th anniversary of Jovan Cvijić's birth*, eds. Vidojko Jović & Ana M. Petrović, 663–679. Belgrade: Serbian Academy of Sciences and Arts.
- Bašić, Ivana. 2017. „Mentalitet“. U *Etnologija i antropologija*, ur. Ljiljana Gavrilović, 187–191. Beograd: Službeni glasnik, Etnografski institut SANU.
- Berk, Piter. 2010. *Osnovi kulturne istorije*. Beograd: Clio.
- Veber, Maks. 2011. *Protestantska etika i duh kapitalizma*. Novi Sad: Mediteran.
- Dvorniković, Vladimir. 1990. *Karakterologija Jugoslovena*. Beograd, Niš: Prosveta.
- Dvorniković, Vladimir. 1995. *Borba ideja*. Beograd: Novinsko-izdavačka ustanova, Službeni list, SRJ, Tersit.
- Dincelbaher, Peter. 2009. „O teoriji i praksi istorije mentaliteta“. U *Istorija evropskog mentaliteta*, prir. Peter Dincelbaher, 13–30. Beograd, Podgorica: Službeni Glasnik, CID.
- Jovanović, Bojan. 2002. *Karakter kao sudbina: studije iz etnopsihologije*. Kraljevo: Narodna biblioteka „Stefan Prvovenčani“.
- Jovanović, Bojan. 2016. *Antropologija zla*. Beograd: HERAedu.
- Jovanović, Slobodan. 1991. *Iz istorije i književnosti*, knj. II. Beograd: BIGZ, Jugoslavijapublik, Srpska književna zadruga.
- Joković, S. Milica. 2018. „Uticaj tradicije na formiranje koruptivnog obrasca ponašanja u Srbiji – antropološko-kulturološki i politikološki pristup“. Doktorska disertacija, Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu.
- Kovačević, Ivan. 2001. *Istorija srpske etnologije II*. Beograd: Srpski geneološki centar.
- Lévy -Bruhl, Lucien. 1998. *Primitivni mentalitet*. Beograd: Plato.
- Radojičić, S. Dragana. 2021. „Jovan Cvijić i 'nauka o narodu'“. U *Jovan Cvijić: život, delo, vreme*, ur. Aleksandar Kostić & Vidojko Jović, 205–209. Beograd: SANU, Geografski institut „Jovan Cvijić“.
- Radojičić, Dragana & Bašić, Ivana. 2022. *Maps and memories*. Belgrade, Novi Sad: SASA Institute of Ethnography, The Archives of Vojvodina.
- Trebješanin, Žarko. 1995. *Duša i politika*. Beograd: Vreme knjige.
- Trebješanin, Žarko. 1996. „Prevera u Srba, psihološki motivi i smisao“. *Književnost* (11–12): 1410–1431.
- Heraklit. 1979. *Fragmenti*. Beograd: Grafos.
- Heraklit. 2001. *O prirodi*. Podgorica: Oktoih.
- Cvijić, Jovan. 1991. *Balkansko poluostrvo*, knj. 2. Beograd: SANU, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Književne novine.

Čupić, Čedomir. 2002. *Politika i poziv*. Beograd: Udruženje za političke nauke Jugoslavije, Čigoja štampa.

Čupić, Čedomir. 2010. *Politika i odgovornost*. Beograd: Udruženje za političke nauke Srbije, Čigoja štampa.

Čupić, Čedomir. 2016. *Politika i pohlepa*. Beograd: Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu, Čigoja štampa.

Примљено / Received: 17. 11. 2022.

Прихваћено / Accepted: 08. 05. 2023.